

Віктор Шевченко

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ КАТЕГОРІЙ ЗЕМЕЛЬНИХ ВЛАСНИКІВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: МІЩАНИ

У статті висвітлені роль і місце міщан у процесі функціонування українського ринку землі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Аналізуються розмір та динаміка їхнього землеволодіння.

Ключові слова: земля, ринок, міщани.

Даною публікацією ми завершуємо огляд категорій земельних власників, які у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. склали соціальну основу для успішного функціонування земельного ринку в Україні. Важливою і водночас своєрідною її складовою були міщани. Ця категорія особистих земельних власників означена у відповідних статистичних матеріалах як «міщани, цехові та міські робочі люди» і стосується основної маси населення міст Російської імперії. Тому для зручності далі позначатимемо дану категорію земельних власників як «міщани».

У радянських енциклопедичних виданнях міщани (буквально – жителі міста) трактується, як «один з податних станів у царській Росії, що включав різні категорії міських жителів (ремісників, дрібних торговців, дрібних домовласників тощо)» [1, с. 263]. Розгорнутішу характеристику міщан вміщено на сторінках «Енциклопедії Українознавства», підготовленої вченими з української діаспори. Міщани в широкому розумінні цього слова, – сказано там, – це «основна маса міського населення, що займалася різними ремеслами та промислами й торгівлею, а в малих містах та у передмістях міст великих також хліборобством, городництвом, садівництвом тощо» [2, с. 1617]. Від часів Київської Русі й до кінця ХVІІІ ст. торгово-ремісниче населення міст Російської держави називалося посадськими людьми (від слова посад – торгово-ремісниче поселення).

Як стан міщани з'явилися у межах Російської імперії після появи указу Катерини ІІ у 1775 р., за котрим до міщанства було включено всіх посадських людей, за винятком дворян і духовенства, з майновим цензом, який не перевищував 500 руб. Майнові та станові права міщан визначала Жалувана грамота Катерини ІІ містам 1785 р., за якою належність до міщанства ставала спадковою. Міщани мали сплачувати на користь держави подушну подать та відбувати рекрутську повинність. До 1863 р. на них також поширювалося застосування фізичних покарань. Розбагатівши, міщани мали можливість вільного переходу до купецького стану і навпаки, ті купці, які з тих чи інших причин розорювались, підлягали переведенню до стану міщан [3, с. 155]. Ця обставина зайвий раз підкреслює близькість і спорідненість стану міщан та стану купців. До скасування кріпосного права у 1861 р. перехід до стану міщан було повністю заборонено кріпосним селянам, а державним селянам це дозволялося робити лише з дозволу Сенату.

Міщани мали власне самоврядування. До кінця 60-х рр. ХІХ ст. органами міського самоврядування залишалися магістрати і ратуші. Скасування кріпосного права у 1861 р. прискорило здійснення інших демократичних реформ, у тому числі й міської.

© Шевченко Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор ЧДІЕУ.

Відповідно до закону від 16 червня 1870 р. в усіх містах України створювалися нові органи міського самоуправління – міські думи. Дума обирала виконавчий орган – міську управу, яка здійснювала безпосереднє керівництво тим чи іншим містом, займалася його благоустроєм, піклувалася про місцеву промисловість, розвиток торгівлі, вирішувала інші важливі господарські питання і підпорядковувалась безпосередньо губернатору та міністру внутрішніх справ.

Система організації торгово-промислового стану, яка склалася в кінці XVIII ст., остаточно сформувалася в першій половині XIX ст. з появою у 1832 р. «Зводу законів» Російської імперії [4, с. 17]. З початком післяреформеної індустріалізації та з утвердженням ринково-економічних відносин посилюється диференціація міщан на елітні, заможні та напівпролетаризовані групи. Загалом же, наприкінці XIX ст. прошарок міщан становив приблизно 10% усього населення Російської імперії [4, с. 85]. В Україні цей показник сягав приблизно 13% [5, с. 504]. Основна маса міщанства складалася із незаможних, напівпролетаризованих елементів, життя яких мало чим відрізнялося від аналогічних верств селян та козаків. Особливо помітним таке становище було в лівобережних та слобідській губерніях, де їхній побут у другій половині XIX ст. ще мало чим відрізнявся від козацьких часів. Відомий історик Слобожанщини Д. Багалій писав про нього так: «Щодо побуту середнього та нижнього станів слобожан, то він був чисто український і взагалі схожим із старшинським. Відрізнявся він тільки од нього своїм убожеством. Українська козача, або селянська, або міщанська хата відрізнялася від панського будинку тільки своїм розміром; матеріал же будівлі був однаковий – дерево, гонт, очерет, солома... У хатах козаків, міщан та посполитих були ті ж образи, лавки, килими, коці, рушники, скрині ...» [6, с. 167]. У правобережних губерніях міщанство було помітно заможнішим, більш організованим у станові товариства. Наприкінці XIX ст. у одній лише Волинській губ. нараховувалось 143 міщанські товариства, які виникали не тільки у містах, але й у містечках [4, с. 85]. Приблизно те ж саме можна сказати й про міщан південноукраїнських губерній. Загалом же, за переписом населення 1897 р., міське населення України становило не менш як 3075368 чол., у тому числі на Лівобережжі та Слобожанщині – 851090 чол., на Правобережжі – 904970 чол. і на Півдні – 1319281 чол. [7, с. 4] Слід також враховувати й те, що частина міщан проживала поза межами міст, а міське населення не складалося виключно з міщан як представників певної верстви населення. Тому наведені вище статистичні показники є досить умовними. Це підтверджується, зокрема, і дослідженнями М. Порша, який у восьми українських губерніях (крім Таврійської) нарахував у тому ж 1897 р. 3427,7 тис. душ міщан [8, с. 29], тобто на 352,3 тис. більше, ніж вказано у матеріалах перепису 1897 р. Незаперечним видається лише одне – за чисельністю населення в Україні міщани посідали друге місце після селянства.

Про діяльність міщан на земельному ринку в Україні уявлення дає статистика Департаменту окладних зборів Міністерства фінансів Російської імперії, яка охоплює період з 1863 по 1910 рр., а також аналогічне радянське видання «Динамика землевладення в России. 1906 – 1914 гг.» (М., 1989). Інформація, взята нами із вищезгаданих статистичних видань, свідчить про те, що протягом 1863 – 1914 рр. міщанами було укладено в межах України не менш як 113533 торгово-поземельні угоди, в тому числі 53717 – на продаж земельної власності й 59836 – на її купівлю. В ході реалізації останніх ними протягом указанного хронологічного періоду було продано понад 1346,7 тис. дес. належної їм землі, тоді як куплено у особисту приватну власність близько 1818,6 тис. дес. Відтак, загальний прибуток їхнього особистого землеволодіння становив за цей час не менш як 468,8 тис. дес. Про те, як ринково-поземельна діяльність міщан розподілялася за окремими періодами еволюції українського земельного ринку, свідчить пропонована нижче таблиця 1 [9, с. 235].

Таблиця 1

Купівля-продаж землі міщанами, цеховими та міськими робочими людьми
у 1863 – 1914 рр. за етапами еволюції українського земельного ринку

Періоди, райони	Угоди		Земля (у дес.)		Сума (в руб.)	
	Продано	Куплено	Продано	Куплено	Продано	Куплено
1	2	3	4	5	6	7
1863 – 1880:						
Лівобережжя	4206	5664	40288,6	73398,5	1782304	2730180
Правобережжя	325	984	47543,8	39015,1	933679	1180115
Південь	1571	2474	103325,1	229946,9	2462407	5565212
Україна	6102	9122	191157,5	342360,5	5178390	9475507
1881 – 1900:						
Лівобережжя	11093	9146	161621,0	166725,3	12650889	13998281
Правобережжя	4105	6331	116394,9	203118,0	5612283	9730852
Південь	4975	6513	324202,3	479906,1	24282410	34442347
Україна	20173	21990	602218,2	849749,4	42545582	58171480
1901 – 1914:						
Лівобережжя	13139	9662	145699,3	109691,2	24330791	19058504
Правобережжя	8198	10347	137074,0	180382,9	16841413	25883617
Південь	6105	8715	270556,7	336369,7	51864538	51771344
Україна	27442	28724	553330,0	626443,8	93036742	96713465
1863 – 1914:						
Лівобережжя	28438	24472	347608,9	349815,0	38763984	35786965
Правобережжя	12628	17662	301012,7	422516,0	23387375	36794584
Південь	12651	17702	698084,1	1046222,7	78609355	91778903
Україна	53717	59836	1346705,7	1818553,7	140760714	164360452

Впадає у вічі те, що міщани, подібно до селян, козаків та колоністів, також належали до тих категорій особистих земельних власників, які поступово, але неупинно нарощували свій землевласницький потенціал. Дані наведеної вище таблиці 1 свідчать, що за перші два післяреформені десятиліття земельна власність міщан в Україні зросла більше ніж на 151,2 тис. дес., за 1881 – 1900 рр. – вже більше ніж на 247,5 тис. дес. а за наступні 14 років – ще майже на 73,1 тис. дес. Відзначимо й те, що міщани багато землі купували і водночас також багато її продавали. Це говорить про те, що у більшості випадків їхнє ставлення до землі мало комерційний характер, як це ми спостерігали у купців та почесних громадян. Іноді міщани зосереджували у своїх руках значні земельні володіння, особливо на Півдні, а потім здавали їх в оренду або закладали у банках та у приватних осіб і отримували таким чином досить солідний прибуток.

Особливою активністю в цьому плані виділялись міщани найбільш землеробських районів Півдня України, до яких належала більшість територій Херсонської губ. Так, міщанин Дмитро Сороковський мав у своєму володінні (особистому та «на паях») дві ділянки площею у 344,5 дес. і 105 дес. у с. Априлівка Єлисаветградського повіту Херсонської губ., в тому числі й по річці Богодушній. Обидві ділянки були заставлені господарем у Земському банку Херсонської губ. на 16600, 16600 і 8400 рублів, а також у приватних кредиторів на 32000, 49000 і 17000 рублів. До того ж Д. Сороковський спільно з іншими землевласниками брав участь у заставі земельних ділянок площею у 500 дес., 207,7 дес. та 15 дес. в Одеській конторі державного банку на суму 21500 руб. [10, с. 203]. Водночас його братові Гаврилу Сороковському поблизу сіл Олександрівки і Априлівки та хуторів Тимофіївського, Василівського і Сороковського того ж Єлисаветградського повіту також належало принаймні три земельні ділянки площею 651,4 дес., 193 дес. і 275,6 дес. Як і його брат, Гаврило Сороковський теж вдавався до застави своїх земельних володінь. Усі названі вище три його земельні

ділянки були заставлені у Земському банку Херсонської губ. відповідно на 91,9 тис., 29,8 тис. і 41 тис. рублів, а також у приватних кредиторів відповідно на 80 тис., 17 тис. та 20 тис. рублів під відсотки [11, с. 355; 12, с. 372]. Таким чином, двоє міщан – брати Дмитро і Гаврило Сороковські, володіючи загалом землею, площа якої становила разом близько 1570 дес., отримали внаслідок її застави не менше як 393, 4 тис. руб. реальних грошей. Солідні прибутки від застави власних земельних володінь мали й багато інших міщан Херсонської губернії. Зокрема, земля, площею близько 400 дес., яка належала міщанину Кудерському, поблизу с. Козацький Яр Ананьївського повіту Херсонської губ., була заставлена її власником на 33 тис. рублів у місцевому земському банку, на 3000 руб. з відсотками у торговому домі «Братя А. и М. Виленские» та на 15000 руб. під 8% у одного із приватних кредиторів [13, с. 364]. Інший міщанин Микола Бурда, володіючи земельною площею 150 дес. в урочищі Свиняча Балка при с. Янкуловому Одеського повіту Херсонської губ., заставив її на 15000 руб. у Бессарабсько-Таврійському земельному банку [12, с. 372]. Земля міщанина Лейзера Сербина площею 202,5 дес. поблизу с. Ристичівка Єлисаветградського повіту Херсонської губ. на 20000 руб. була заставлена у Земському банку Херсонської губернії, а також у приватних осіб двічі по 10000 руб. [14, с. 71]. У с. Архангельському Херсонського повіту тієї ж губернії близько 237 дес. землі, які належали міщанам Євдокиму та Федоту і Олені Слесарівським, були закладені на 25,9 тис. руб. у Дворянському земельному банку з відсотками, а також у двох приватних осіб по 6000 руб. з відсотками і 25000 руб. з відсотками [15, с. 379].

Наведена вище інформація стосується, як це можна помітити, перш за все Херсонської губернії. На наш погляд, це не є випадковістю. Херсонська губ. на той час являла собою визнаний центр українського економічного району торгового землеробства. Вирощені тут ярова пшениця та інші хлібні зернові складали основу експортної та внутрішньоімперської хлібної торгівлі. Торгове землеробство було саме тією сферою сільськогосподарської діяльності, яка найбільше відповідала не тільки інтересам, але й самому духові південноукраїнського міщанства, тісно пов'язаного із землеробством. До того ж низький рівень заселеності південноукраїнських губерній порівняно з іншими районами України, наявність тут великих запасів вільної землі також сприяли існуванню саме тут досить великого міщанського землеволодіння.

Проте таких господарств у міщан було небагато. В тій же Херсонській губ., за даними на 1905 р., міщанських господарств розміром від 50 до 100 дес. було 72, від 100 до 1000 дес. – 200, а від 1000 до 3000 дес. – усього 5 [16, с. 14]. Що ж до Лівобережної, Слобідської та Правобережної України, то тут землеволодіння міщан було менш підприємницьким і більш хліборобським. Це аж ніяк не суперечить тому, що великі земельні володіння міщан існували і в інших губерніях України, в тому числі на Правобережжі, Лівобережжі та Слобожанщині. Прикладом щодо цього можуть бути земельні володіння, які належали дружині міщанина Марії Юревич у с. Невкля Городнянського повіту Чернігівської губернії. Їхня загальна площа становила понад 914 дес. Вони включали в себе два маєтки спільною площею 29,2 дес., орну ділянку площею 305,8 дес., 354,5 дес. лісу, 119,8 дес. оранки з сінокосом тощо. У господарстві також були дерев'яний будинок, три дерев'яні флігелі, конюшня, два сараї, льох, дерев'яний підвал для зберігання спирту, винокурний завод з апаратурою та обладнанням. Маєток перебував у заставі в Полтавському земельному банку на 28,5 тис. руб. та у приватної особи на 37440 руб. під 8%. До того ж приватним особам були здані в оренду ділянки у 300 дес. і 150 дес., а також 62 дес. лісу під вирубку. Окремо 17,7 дес. лісу було продано під зруб ще одній приватній особі, а весь ліс віддано під зруб терміном на 5 років [17, с. 360]. Проте такі випадки, тим паче на Чернігівщині, обтяженій аграрним перенаселенням і переважанням дрібномаєтних поміщицьких та інших господарств, були надзвичайно рідкісними. До того ж у даному випадку ми маємо справу скоріше за все із вдалим одруженням міщанина з представницею дворянського стану. Про це дозволяє говорити наведений опис маєтку в с. Невкля. У всякому разі він явно контрастує з описами інших міщанських господарств, у тому числі й згаданих вище у Херсонській губ.

Як правило, господарства міщан, як і купців, були набагато скромнішими. За винятком району торгового зернового господарства, про який згадувалося вище. Решта міщанських господарств, особливо на Правобережжі та Лівобережжі й Слобожанщині, були, як правило, невеликими, рідше – середніми, з досить помірною інфраструктурою. Класичним прикладом такого господарства можна вважати господарство міщанки Людмили Уфінаровської у с. Марківка Гайсинського повіту Подільської губ. Його площа становила 44,3 дес. з житловими будинками, сараєм та льохом. Воно було заставлене у приватної особи на 12000 руб. [18, с. 412]. Ще дрібнішим виявилось господарство малоросійського міщанина Петра Красницького у с. Піщаному Кременчуцького повіту Полтавської губернії – 9,3 дес. із забудовами та фруктовим садом. Воно було здане в оренду за 500 руб. щороку й перебувало під заставою у приватних осіб на 3 і 5 тис. руб. під 10 % кожному [19, с. 316]. Понад 10,3 дес. орної землі, луків та садиби з приміщеннями і садом у с. Петрашівці Полтавського повіту тієї ж губернії належали міщанину Григорію Костюченку. Вони були заставлені господарем на 8,2 тис. руб. у Полтавському земельному банку, а ще на 22000 руб. – у приватного кредитора [20, с. 168]. Порівняно великою поряд із земельною ділянкою, яка належала Г. Костюченку, виявилась земельна власність його дружини – Уляни Костюченко в тому ж с. Петрашівці – 42,3 дес. орної землі. Вона також була заставлена на 3400 руб. у Полтавському земельному банку й на 12000 руб. та 2000 руб. у приватних осіб [15, с. 379].

Неординарною, хоча й досить поширеною, виявилась ситуація із земельною власністю дружини міщанина із м. Стародуба Стародубського повіту Чернігівської губернії Катерини Савицької-Бровко. Належна їй земля площею 324,8 дес. з оранкою та приміщеннями розташовувалась аж у Таврійській губ., в с. Менгер Євпаторійського повіту [21, с. 68]. Скоріше за все вказана ділянка землі була не чим іншим, як приданим К. Савицької-Бровко до її заміжжя. Зрозуміло, що користуватися нею подружжю було непросто. Тому земля досить дорого виявилась заставленою у Земському банку Херсонської губернії – на 24,3 тис. руб., а також у двох приватних кредиторів – на 40 тис. і на 10 тис. рублів. Подібна ситуація склалася і у родині міщанина Гайдаковського, який працював судовим слідчим Ніжинського окружного суду в Кролевецькому повіті Чернігівської губ. Його дружині належав будинок у м. Конотопі, а також 60 дес. землі у Конопотському повіті [22, арк. 71 зв.]. Її вартість становила 3 тис. руб., і хоча вона не перебувала у заставі, проте давала прибуток 250 руб.

Досить популярними серед міщан України були віддача в оренду і застава власного права (жеребу) на належну для їхнього користування частину спільних земельних володінь. Так вчинив, зокрема, міщанин Михайло Антонов, який віддав у оренду власне право (жереб) на третину маєтку площею понад 813 дес. землі поблизу с. Бучаївка Ізюмського повіту Харківської губернії. До того ж право М. Антонова було заставлене у Дворянському земельному банку на 12,5 тис. руб. і ще на 37047 руб. – у приватної особи [23, с. 395]. Інший міщанин – Дмитро Чернолентов у селах Кадикелечи, Аргань та Дорт-Куль, перейменованих у с. Петровське Феодосійського повіту Таврійської губ. мав право (жереб) на 249,5 дес. землі із загальної площі 317,5 дес., що перебувала у загальному користуванні. Його він заставив у приватних осіб на 25 тис. і 15 тис. рублів [18, с. 412]. Таким же чином розпорядився своїм правом (жеребом) на 50 дес. із 210 дес. спільних земельних володінь у с. Заїкіному Тираспольського повіту Херсонської губ. Петро Шевченко, який заставив його у приватних осіб на 3000 руб. з відсотками [12, с. 372]. У с. Василівці Ананьївського повіту тієї ж Херсонської губ. право (жереб) міщанина Пилипа Замучилла на 107,5 дес. із 300 дес. пустуючих земель, які перебували у спільному землекористуванні, також були заставлені у трьох приватних осіб на 19000 руб. з 10% та на інші суми [11, с. 355]. Те ж саме можна сказати й про право (жереб) міщанина Федота Грабовецького на 98,4 дес. із спільного землеволодіння у с. Розкошному Тираспольського повіту Херсонської губ. загальною площею 150 дес. Як в інших подібних випадках, право Ф. Грабовецького було заставлене у приватної особи на 12,5 тис. руб. [24, с. 352]. У Одеському повіті Херсонської губ. у с. Слов'яно-Сербному право (жереб) міщанина Федора Колесникова на 150

дес. земельних угідь із 225 дес. також було заставлене у приватної особи на 9173 руб. з відсотками [25, с. 440]. До того ж уся ця земля перебувала у заставі в Земському банку Херсонської губ. на суму 29,4 тис. руб.

Аналогічно чинили міщани і зі своєю земельною власністю у містах. Так, міщанин Берко Розенштейн з м. Вінниці Подільської губ., володіючи двома суміжними земельними ділянками спільною площею майже 7 дес. із ставком і цегельним заводом, тримав їх у заставі приватним особам на 5000 руб., 10000 руб. і 25000 руб. [26, с. 296]. Він же разом із іншим міщанином м. Вінниці – Яковом Мучником – усі свої чотири суміжні ділянки загальною площею 8,5 дес., у тому числі з раніше згадуваним цегельним заводом, заставили у приватних осіб на 5, 10, і 25 тис. рублів повторно [14, с. 72]. Міщанин із м. Чернігова Чернігівської губ. заставив належне йому дворове місце площею 1,1 дес. з будинком, миловарним заводом, фруктовим садом тощо у Чернігівському міському громадському банку на 5550 руб., у Чернігівському відділенні державного банку на 8000 руб. і ще на 5000 руб. у приватного кредитора [27, с. 426]. Безліч подібних повідомлень ми знаходимо й по інших містах України. Більше того, міщани не тільки активно заставляли свою земельну власність, отримуючи за неї реальні й досить великі грошові суми, але й самі нерідко виступали у ролі кредиторів.

Як бачимо, господарства міщан у межах України, які були тісно пов'язані із землею, мали відверто комерційний, підприємницький характер. За цим показником вони нічим не поступалися тим міщанським господарствам, господарі яких більше працювали у сфері торгівлі та промисловості. Це особливо яскраво проглядалося у південноукраїнських губерніях, дещо меншою мірою – на Правобережжі, а найменше – в межах Лівобережжя та Слобожанщини. Зрештою таке явище виглядало цілком закономірним. І якщо у Харківській губ., яка займала буферне становище між торгово-промисловим Півднем і відверто землеробським Лівобережжям, землеробська і торгово-промислова діяльність міщанства була ще більш-менш збалансованою, то у Полтавській і Чернігівській губерніях українська ментальність щодо господарювання на землі продовжувала залишатися нездоланною. Це, зрештою, і призвело на початку ХХ ст. до поступового скорочення міщанського землеволодіння в даному українському районі. Загалом же, за даними на початок 1915 р., землеволодіння міщан в Україні виглядало, як видно з таблиці 2, так [9, с. 237].

Таблиця 2

Земельна власність міщан на 1 січня 1915 р.

Губернії та райони України	Землі у дес. за станом на:		
	1905 р.	1906 – 1911 рр. (+) (-)	1.01. 1915 р.
Волинська	157899	+6845	164744
Київська	41881	+4099	45980
Подільська	18328	+11353	29681
Всього	218108	+22297	240405
Харківська	83103	-3262,0	79841,0
Полтавська	79759	-3093,2	76665,8
Чернігівська	101507	-9995,0	91512,0
Всього	264369	-16350,2	248018,8
Херсонська	317274	+24560,3	341834,3
Катеринославська	70485	+927,2	71412,2
Таврійська	18139	+3685,3	21824,3
Всього	405898	+29172,8	435070,8
Разом	888375	+35119,6	923494,6

Дані, наведені у таблиці 2, свідчать про те, що після 1905 р. землеволодіння міщан зросло на Правобережжі та Півдні, тоді як на Лівобережжі воно почало поступово скорочуватися. Про причини такого явища було сказано вище. В цілому ж, міщанство постійно проявляло себе як активний учасник і рушійна сила торгово-поземельних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

1. Українська Радянська Енциклопедія. – [Т. 9 : (Маяк – Нахічевань)] / Гол. ред. кол. : М. П. Бажан (гол. ред.) та ін. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1962. – 568, [32 іл., 8 карт] с.
2. Енциклопедія українознавства : [Словникова частина (У 11-ти Т.)] / Перевидано в Україні. (Репринтне відтворення видання 1955 – 1984 рр.). – Львів : Наук. тов.-во ім. Т. Шевченка, Львівська книж. фабрика «Атлас», 1993 – 2003. – Т. 5. – 1996. – С. 1600–2000.
3. Радянська енциклопедія історії України: Том 3: Летичів – Розкопки / Ред. кол.: А. Д. Скаба (відповід. ред.) та ін. – К.: УРЕ, 1971. – 576, [8 іл., 10 карт] с.
4. Шацилло М. К. Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века / М. К. Шацилло. – М.: Ин-т российской истории (РАН), 2004. – 268 с.
5. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. (Навчальний посібник) / Володимир Йосипович Борисенко. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.
6. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Дмитро Іванович Багалій / Передмова, коментар В. В. Кравченка; Художник, упоряд. іл. В. О. Ріяка – Харків: «Дельта», 1993. – 256 с.: іл. («Пам'ятники історичної літератури»).
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого: [Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведённой 28 января 1897 года]. – СПб.: Первая Типо-Литография Н. Л. Ныркина, 1905. – Т. 1. – 1905. – LIX, [342] с.
8. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р. / Микола Порш // Україна. – 1907. – № 4. – С. 146–180.
9. Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.): монографія. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 344 с.
10. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 45. – 4 июня.
11. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 81. – 8 октября.
12. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 85. – 22 октября.
13. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 83. – 15 октября.
14. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 16. – 23 февраля.
15. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 87. – 29 октября.
16. Статистика землевладения 1905 года. – [Вып. 16: (Херсонская губерния)] / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1906. – 44 с.
17. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 57. – 16 июля.
18. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 95. – 26 ноября.
19. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 71. – 3 сентября.
20. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 32. – 20 апреля.
21. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 15. – 19 февраля.
22. Відділ державного архіву Чернігівської області у м. Ніжин. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 521. – Відомості про особисте, сімейне та майнове становище членів Ніжинського окружного суду. – (3 січня 1893 р. – 25 грудня 1902 р.). – 191 арк.
23. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 91. – 12 ноября.

24. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 80. – 5 октября.

25. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 102. – 21 декабря.

26. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 65. – 15 августа.

27. Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – 1915. – Отдел I. – Разряд IX. – № 98. – 7 декабря.

В статье освещены роль и место мещан в процессе функционирования украинского земельного рынка второй половины XIX – начала XX века. Анализируются размер и динамика их землевладения.

Ключевые слова: земля, рынок, мещане.

The role and the place of petty bourgeoisie in the process of the Ukrainian land market function from the second half of the 19-th to the beginning of the 20-th century have been elucidated in the article. The size and the dynamics of their landholding are analyzed.

Key words: land, market, petty bourgeoisie.

